

Agata Chabior¹
Anna Leszczyńska-Rejchert²
Zofia Szarota³

Uniwersyteckie kształcenie gerontologiczne na kierunku pedagogika

University gerontological education in the field of pedagogy

Streszczenie: Artykuł prezentuje wyniki diagnozy aktualnego stanu edukacji gerontologicznej na poziomie akademickim, realizowanej w polskich uczelniach, na kierunku pedagogika. Badanie zostało zrealizowane na polecenie Sekcji Gerontologii Komitetu Nauk Pedagogicznych PAN i ma na celu ukazanie stanu edukacji gerontologicznej, jej form organizacyjno-metodycznych oraz zakresu treści. Badaniami objęto ofertę edukacyjną 25 uczelni prowadzących kształcenie w dyscyplinie pedagogika. Uwzględniono formy kształcenia gerontologicznego realizowane w latach 2019/20–2020/21 w polskich uczelniach, na kierunku pedagogika. Diagnoza wykazała, że w 15 z nich kształcenie gerontologiczne oferowane jest w ramach różnych specjalności, kierunków lub ścieżek specjalizacyjnych.

Słowa kluczowe: geragogika, gerontologia edukacyjna, kształcenie gerontologiczne, pedagogika, diagnoza

Abstract: The article presents the results of the diagnosis of gerontological education at the academic level, implemented in Polish universities, in pedagogy. The study was carried out on the recommendation of the Section of Gerontology of the Committee for Pedagogical Sciences of the Polish Academy of Sciences and aims to show the state of gerontological education, its organizational and methodical forms, and content range. The research includes the educational offer of 25 universities providing education in the discipline of pedagogy. In pedagogy, the forms of gerontological education implemented in 2019/20–2020/21 in Polish universities were considered. The diagnosis showed that in 15 of them, gerontological education is offered within various specialties, faculties, or specialization paths.

Keywords: geragogy, educational gerontology, gerontological education, pedagogy, diagnosis

1 Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach, e-mail: agata.chabior@ujk.edu.pl

2 Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, e-mail: anna.leszczynska@uwm.edu.pl

3 Akademia WSB w Dąbrowie Górniczej, e-mail: zofiaszarota@gmail.com

Wprowadzenie

W artykule przedstawiono wyniki diagnozy aktualnego stanu kształcenia gerontologicznego na poziomie akademickim, realizowanego w polskich uniwersytetach na kierunku pedagogika. Opracowanie zostało wykonane na polecenie Sekcji Gerontologii Komitetu Nauk Pedagogicznych Polskiej Akademii Nauk i ma na celu ukazanie stanu kształcenia gerontologicznego, jego form organizacyjno-metodycznych i zakresu treściowego. W badaniach uwzględniono ofertę edukacyjną 25 uniwersytetów prowadzących kształcenie w dyscyplinie pedagogika. Wzięto pod uwagę formy kształcenia gerontologicznego realizowanego w latach 2019/20–2020/21 w polskich uniwersytetach na kierunku pedagogika. Diagnoza ukazała, że w 15 z nich proponowane jest kształcenie gerontologiczne w obrębie różnych specjalności, fakultetów lub ścieżek specjalizacyjnych.

W nadchodzących dekadach liczba osób starszych w krajach Unii Europejskiej będzie wzrastać (Goujon, Jacobs-Crisioni, Natale, Lavalle (Eds.), 2021). Jak informuje Komisja Europejska (https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/pl/ip_21_191) w roku 2020 osoby w wieku powyżej 65 lat stanowiły 20 proc. ludności, a w 2070 r. wskaźnik ten ma wynieść 30 proc. Odsetek osób najstarszych, w wieku powyżej 80 lat, ma wzrosnąć ponad dwukrotnie i w 2070 r. osiągnąć 13 proc. Liczba osób potencjalnie potrzebujących opieki długoterminowej ma wzrosnąć z 19,5 mln w 2016 r. do 30,5 mln w 2050 r. Dynamika demograficznych przeobrażeń, tempo starzenia się społeczeństwa, jakość i zasięg nowych potrzeb społecznych i indywidualnych skłaniają do podjęcia pogłębionego namysłu nad stanem przygotowania do przyszłości kraju, w którym 1/3 obywateli stanowić będą osoby w wieku podeszłym i starym.

Komisja Europejska w wydanej w 2021 roku Zielonej Księdze (*Green Paper on Ageing*, 2021) akcentuje dwie idee, dwie koncepcje. Pierwsza z nich, to szczególnie ważna dla pedagogiki, andragogiki, geragogiki, idea całościowego uczenia się (LLL), całościowego rozwoju. W jej ramach mowa nie tylko o systemowej edukacji, lecz także o reintegracji zawodowej, zdobywaniu nowych kwalifikacji i kompetencji, niezbędnych w aktywności ekonomicznej, zawodowej społeczeństwa i jednostki, o jej aktywności i partycypacji społecznej. Natomiast druga, silnie akcentowana w dokumentach światowych i europejskich, to koncepcja zdrowego starzenia się (*healthy ageing, healthy ageing and functional ability*, zob. WHO, 2020), pojmowanego jako proces rozwijania i utrzymywania zdolności funkcjonalnej, która umożliwia dobre samopoczucie w starszym wieku. Obie idee uznają aktywność za cechę pożądaną, uznają konieczność kształtowania pozytywnych postaw względem osób starych, względem starości, tak własnej, jak i powszechnej, kształtowania od najwcześniejszych lat życia poświadczanych nawyków służących dobrostanowi, holistycznie pojmowanemu zdrowiu. Są to wątki składające się na proces edukacji/uczenia się

(o, do, w, przez i dla) starości. W opracowaniu przyglądamy się formalnej uniwersyteckiej edukacji gerontologicznej.

Metoda

Badania, z wykorzystaniem analizy dokumentów zastanych (kart kursów/sylabusów) oraz uzupełniająco – wywiadów i wywiadów swobodnych, miały na celu rozpoznanie specyfiki akademickiego kształcenia gerontologicznego. Poszukiwano odpowiedzi na pytania o cechy procesu dydaktycznego oraz istotę merytoryczną kształcenia z zakresu gerontologii na pedagogicznych specjalnościach.

Analizy były prowadzone dwutorowo. Pierwszy kierunek dotyczył cech mierzalnych, porównawczego zestawienia informacji o liczbie godzin, określenia stosowanych form dydaktycznych, rozpoznania formy zaliczenia etc. Kierunek drugi, niemierzalny, wymagał namysłu nad merytoryczną zawartością propozycji programowej. Podjęta została analiza treści przedmiotów, w ramach których realizowane były zagadnienia gerontologiczne oraz analiza przewidywanych efektów uczenia się. Istotnym elementem procesu badawczego było pytanie o zasoby bibliograficzne, analiza zalecanej literatury przedmiotu, a tym samym utworzenie polskiego kanonu współczesnej naukowej literatury gerontologicznej.

Badaniom poddane zostały plany i programy oraz karty kursów (sylabusy) zamieszczone w bieżącej ofercie edukacyjnej danego uniwersytetu⁴. Dokumenty były pozyskiwane z uniwersyteckich systemów obsługi studiów (USOS) lub biuletynów informacji publicznej poszczególnych uczelni. W przypadku zablokowanego dostępu do USOS indywidualne prośby o udostępnienie karty przedmiotu kierowane były do wykładowców realizujących treści gerontologiczne. Nie spotkano się z odmową.

Zgromadzony materiał naniesiony został na swoistą matrycę (tab. 1). Jej zawartość została poddana pogłębionej analizie.

Tab. 1. Matryca analizy treści dokumentów zastanych

Uniwersytet Specjalność Fakultet/Przedmiot	nazwy własne
Formy dydaktyczne	
Wymiar godzin dydaktycznych	
Treści	w oryginalnym brzmieniu

4 Katolicki Uniwersytet Lubelski, Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu, Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. Jana Długosza w Częstochowie, Uniwersytet Jagielloński, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach, Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, Uniwersytet Łódzki, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, Uniwersytet Szczeciński, Uniwersytet Śląski, Uniwersytet w Zielonej Górze, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Uniwersytet Warszawski

Efekty	w oryginalnym brzmieniu
Forma zaliczenia i ECTS	
Bibliografia	literatura obowiązkowa i uzupełniająca

Otrzymany materiał badawczy wypełnił 130 stron maszynopisu, w układzie poziomym, z pojedynczą interlinią, z zastosowaniem czcionki Time New Roman, font = 12 p. Badania trwały od listopada 2020 roku do kwietnia 2021 roku.

Wyniki – organizacja procesu kształcenia

Treści kształcenia były proponowane na kierunku pedagogika⁵ trybu stacjonarnego i niestacjonarnego, na pierwszym i drugim stopniu kształcenia. Znalazły one miejsce w planach i programach określonych specjalności. Prowadzone były w obrębie 66 różnych przedmiotów (kursów) oraz 4 odmian praktyk (Tab. 2):

Tab. 2 Specjalności pedagogiczne, w ramach których prowadzone było kształcenie gerontologiczne

Specjalność	Stopień	Uczelnia
pedagogika*	2**	Uniwersytet Warszawski
pedagogika społeczno-opiekuńcza	2	Uniwersytet Jagielloński
pedagogika opiekuńczo-wychowawcza	2	Uniwersytet Śląski
pedagogika opiekuńcza z socjoterapią	2	Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
promocja zdrowia i profilaktyka uzależnień	2	Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie
Geragogika	2	UHP im. Jana Długosza, Częstochowa
pedagogika w zakresie edukacji dorosłych z coachingiem	2	Uniwersytet Łódzki
pedagogika opiekuńcza i resocjalizacyjna	2	Uniwersytet Szczeciński
Pedagogika	2	Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
Pedagogika	1	Uniwersytet Warszawski
Pedagogika	1	Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach
Pedagogika	1	Uniwersytet Jagielloński
Pedagogika	1	Uniwersytet w Zielonej Górze
pedagogika opiekuńczo-wychowawcza	1	Uniwersytet Śląski
pedagogika opiekuńcza i terapia pedagogiczna	1	
Pedagogika	1	Uniwersytet Szczeciński

5 Niektóre uniwersytety realizują przedmioty gerontologiczne na innych niż pedagogika kierunkach, np. na kierunku praca socjalna, pedagogika specjalna, nauki o polityce, nauki o rodzinie.

Pedagogika	1	Katolicki Uniwersytet Lubelski
pedagogika opiekuńcza	1	Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
pedagogika opiekuńczo-wychowawcza	1	Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu
Pedagogika	1	
pedagogika w zakresie edukacji dorosłych z coachingiem	1	Uniwersytet Łódzki
animacja społeczna i zarządzanie kulturą	1	Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy
opieka i wychowanie z profilaktyką społeczną	1	
gerontologia społeczna	1	Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach
andragogika i gerontologia społeczna	1	
opiekun osoby starszej i niepełnosprawnej	1	

* „Pedagogika” oznacza, że przedmiot był oferowany dla wszystkich studentów kierunku.

** 2 – studia drugiego stopnia, magisterskie; 1 – studia pierwszego stopnia, licencjat

Źródło: badania własne

W trzech spośród badanych uniwersytetów były oferowane specjalności przynoszące certyfikaty z zakresu kształcenia gerontologicznego:

- Gerontologia społeczna (Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach, studia 1 stopnia);
- Geragogika (UHP im. Jana Długosza w Częstochowie, studia 2 stopnia);
- Opiekun osoby starszej i niepełnosprawnej (UPH w Siedlcach, studia 1 stopnia).

Absolwent specjalności Gerontologia społeczna będzie przygotowany do pracy z osobą starszą o standardowych i specyficznych potrzebach, do pracy z seniorem w obszarze szeroko rozumianego wsparcia społecznego, na które składają się nie tylko działania z poziomu działań paramedycznych, czyli opiekuńczo-pielęgnacyjnych, lecz także szeroko pojmowanej aktywizacji społecznej i życiowej, kształtowania prozdrowotnych stylów życia oraz animacji społeczno-kulturalnej.

Absolwent specjalności Geragogika będzie przygotowany do pracy w charakterze opiekuna osób starszych, opiekuna środowiskowego, animatora czasu wolnego osób starszych. Posiędzie kwalifikacje konieczne do prowadzenia działalności wychowawczej z dziećmi, młodzieżą oraz osobami dorosłymi w ramach szeroko pojętego wychowania do starości.

Absolwent specjalności Opiekun osoby starszej i niepełnosprawnej, poza zdobyciem kwalifikacji pedagogicznych, będzie mógł podjąć pracę w instytucjach i placówkach środowiskowej lub całodobowej pomocy i opieki społecznej, w hospicjach, w charakterze asystenta osoby starszej (w jej środowisku domowym oraz instytucjach pomocy społecznej). Możliwe będzie także rozpoczęcie własnej działalności w charakterze doradcy, asystenta osoby starszej w wymiarze organizacyjnym, opiekuńczo-wychowawczym i usługowym.

Fakultety (moduły i ścieżki specjalizacyjne) prowadzone były w dwóch uniwersytetach:

– ścieżka specjalizacyjna Gerontopedagogika na pedagogice społeczno-opiekuńczej realizowanej na Uniwersytecie Jagiellońskim (studia 2. stopnia, II rok) skupiała pięć przedmiotów: 1) Podstawy funkcjonowania instytucji opieki i wsparcia dla osób starszych; 2) Metodyka pracy społeczno-opiekuńczej z seniorami w placówkach opieki stacjonarnej i w środowisku; 3) Praktyka hospitacyjna w placówkach opieki nad seniorami; 4) Praktyka asystencka ciągła w placówkach opieki stacjonarnej dla seniorów; 5) Praktyka asystencka ciągła w placówkach opieki środowiskowej dla seniorów. Student był zobligowany do realizacji 735 godz., w tym do odbycia praktyk zawodowych w wymiarze 40 godzin i zdobycia 72 ECTS.

– fakultatywny moduł gerontologiczny (studia 2. stopnia, II rok) – Uniwersytet Warszawski. W ramach modułu do wyboru było 5 przedmiotów: 1) Podstawy gerontologii społecznej (30 godz., wykład), 2) Polityka senioralna (60 godz., seminarium), 3) Senior w kulturze (30 godz., seminarium), 4) Zdrowie seniora (30 godz., seminarium), 5) Instytucjonalne formy wspierania seniorów (30 godz., seminarium). Student wybierał trzy spośród zaproponowanych, mógł uzyskać do 9 ECTS.

Przedmioty gerontologiczne były prowadzone w różnych formach dydaktycznych. Dominowały wykłady, ćwiczenia oraz praktyki. Konwersatoria, seminaria, seminaria dyplomowe dopełniały ofertę metodyczną. Wymiar realizacji określonego przedmiotu w badanych uniwersytetach wynosił od 10 do 60 godzin dydaktycznych. Wykłady obejmowały od 10 do 30 lub 45 godzin; ćwiczenia – 14, 15, 20, 30; konwersatoria – 15, 20 lub 30 godzin (najczęściej miały wymiar 20 godzin); praktyki były realizowane w wymiarze 10 lub 15 godzin. W przypadku seminarium magisterskiego liczba godzin wynosiła 60. Dane te dotyczą trybu stacjonarnego.

Treści programowe

W treściach programowych dominowały ogólne zagadnienia z zakresu gerontologii społecznej (wprowadzenie, podstawy, koncepcje itp.). W sylabusach odnaleziono ten blok problemowy 11 razy. W strukturze tego najczęściej występującego przedmiotu proponowane zagadnienia dotyczyły biologicznych i psychospołecznych aspektów starzenia się, demograficznego podłoża starzenia się społeczeństw, tak w obszarze jego przyczyn, jak i skutków. Kwestie odnoszące się do zmian biologicznych postępujących wraz z wiekiem realizowane były na takich przedmiotach jak: Biomedyczne aspekty starzenia się i starości, Zdrowie człowieka starego.

Zagadnienia psychologiczne były różnie akcentowane, najczęściej w kontekście Psychologii człowieka dorosłego i starego, Psychologicznych aspektów starzenia się i starości, Psychologiczne ujęcie starości i niepełnosprawności, wreszcie w zakresie Psychologii klinicznej osób starszych.

Analizy dotyczące miejsca i zmian w sytuacji społecznej osoby starej odnaleźć można w treściach każdego przedmiotu, w obrębie którego społeczne teorie starzenia się

były wyraźnie obecne lub były traktowane jako tło do zagadnień uszczegółowionych. Wiele miejsca poświęcono kwestiom jakości życia, modelom adaptacji do starości, koncepcji pomyślnego starzenia się, roli aktywności (*active aging*), jej uwarunkowaniom i rodzajom, z naciskiem na aktywność edukacyjną. Istotne miejsce zajmowała opieka i praca socjalna, oraz pomoc społeczna z odniesieniami do instytucjonalnych form opieki i pomocy społecznej, ale bez pogłębionej refleksji nad treścią opieki. Dużo uwagi poświęcono działalności projektowej na rzecz aktywizacji seniorów. W tym przedmiocie usytuowano też treści dotyczące trudnych zdarzeń w życiu człowieka starzejącego się i starego – choroby, umierania, śmierci, żałoby.

W licznej, choć różnorodnej pod względem nazewnictwa grupie przedmiotów omawiane były zagadnienia związane z aktywizacją społeczną i życiową oraz aktywnością w starości wraz z praktycznymi aplikacjami do pracy z seniorami. W tej grupie przedmiotów znalazły się: *Metodyka gerontologii*, *Metodyka pracy z seniorem*, *Podstawy pracy z osobami starymi*, *Planowanie, wdrażanie i ewaluacja programów dla seniorów*, *Zarządzanie wiekiem i różnorodnością w organizacji*. Treści związane z pedagogicznymi aspektami starzenia się i starości, funkcjonowania seniorów i pracy z seniorami realizowane były na takich przedmiotach, jak: *Edukacja i praca socjalna z osobami starymi*, *Gerontopedagogika*, *Edukacyjne formy wspierania osób starzejących się*, *Pedagogiczne aspekty kresu życia człowieka*, *Edukacja gerontologiczna*. Do idei aktywnego starzenia się nawiązywały kursy: *Aktywizacja środowisk senioralnych*, *Aktywizacja seniorów w UE*, *Animacja i doradztwo dla osób starzejących się*, *Aktywność społeczna seniorów*, *Przestrzenie życia i aktywności osób dorosłych i seniorów*, *Aktywizacja społeczno-kulturowa osób starszych*, *Trening umiejętności społecznych (u osób starszych)*, *Metodyczne podstawy aktywności osób starszych i niepełnosprawnych*, *Metodyka rehabilitacji gerontologicznej*, *Senior w kulturze*, *Kulturowe (re)onstrukcje starości*, *Młodość w starości, czyli aktywność osób starszych*.

Pokażną grupę stanowiły przedmioty, w których zawarte były odniesienia do problematyki gerontologicznej, ale z punktu widzenia zadań pedagogiki, zwłaszcza opiekuńczo-wychowawczej i społeczno-opiekuńczej, w zakresie niezbędnym dla przyszłego pedagoga (geragoga) wspierającego człowieka w podeszłym wieku. Wiele uwagi poświęcano szansom i zagrożeniom rozwoju w ostatniej fazie życia, potrzebom seniorów, opiekunom formalnym i nieformalnym. W tej grupie przedmiotów znalazły się: *Metodyka pracy społeczno-opiekuńczej z seniorami w placówkach opieki stacjonarnej i w środowisku*, *Opieka nad osobami starszymi*, *Formy opieki nad ludźmi starymi i niepełnosprawnymi*, *Opieka i pomoc osobom starszym*, *Opieka nad człowiekiem starszym*, *praktyki w placówkach pomocowych*.

Kilka kursów przedmiotowych dotyczyło kwestii usytuowanego w polityce społecznej zabezpieczenia starości wraz z etycznym wymiarem pracy socjalnej, aplikacjami do unormowań prawnych i standardów opieki realizowanej w Europie. Do tej grupy przedmiotów weszły: *Egzystencjalny wymiar starości*, *Polityka senioralna*, *Prawa czło-*

wieka starego, Etyczne aspekty pracy z seniorami, Pomoc i opieka nad człowiekiem starym w UE, Unijne standardy opieki nad osobą starszą i niepełnosprawną, Podstawy funkcjonowania instytucji opieki i wsparcia dla osób starszych, Dyskryminacja chorych, niepełnosprawnych i starych.

Analiza treści programowych wskazuje także na nieliczną grupę przedmiotów dotyczących zdrowia i kreowania zachowań prozdrowotnych seniorów. Wśród nich znalazły się: Podstawy żywienia osób starszych, Zdrowie seniora, Pielęgnacja osób starszych i niepełnosprawnych oraz Dietetyka osób starszych.

Istotnym aspektem kształcenia gerontologicznego, jak to wynika z prowadzonych analiz, są jego aplikacje do społecznej rzeczywistości, czego wyraz odnaleziono w realizowanych praktykach (zawodowych, ciągłych). W analizowanej ofercie kształcenia gerontologicznego znalazły się: Praktyka asystencka ciągła w placówkach opieki stacjonarnej dla seniorów, Praktyka asystencka ciągła w placówkach opieki środowiskowej dla seniorów, Praktyka hospitacyjna w placówkach opieki nad seniorami, Praktyka zawodowa w placówkach wsparcia dziennego dla seniorów. To ważne, zwłaszcza w perspektywie postulatu kształtowania wśród studentów kompetencji mieszanych – *skill mix*.

W treściach kształcenia gerontologicznego dostrzeżone zostały przez nas obszary zaniedbane, do których bez wątpienia należą:

– zagadnienia dotyczące uczestnictwa seniorów w kulturze i omawiające teorie uczestnictwa kulturalnego wraz z jego zmiennością w sposobach definiowania i możliwych formach – tylko dwa uniwersytety oferują fakultety z tego zakresu: Uniwersytet Warszawski, Senior w kulturze – 30 godz. oraz Uniwersytet Śląski, Kulturowe (re)konstrukcje starości, w wymiarze 15 godz.

– problematyka aktywności zawodowej i readaptacji zawodowej osób starszych oraz doradztwo 60+ (geragogiczne) zaproponowane tylko na Uniwersytecie Jana Kochanowskiego w Kielcach.

– niepokoi niemal całkowita nieobecność zagadnień metodologicznych, co może być czynnikiem utrudniającym popularyzację badań z zakresu gerontologii społecznej, oświatowej i opiekuńczej.

Efekty kształcenia

Dominującą kategorię stanowiły efekty odnoszące się do wiedzy, w drugiej kolejności definiujące umiejętności. Najmniej oczekiwania dotyczyły postaw (kompetencji społecznych).

Stosowane przymiotniki: „elementarne”, „podstawowe” dotyczyły pierwszego stopnia kształcenia, natomiast „pogłębione”, „rozszerzone”, „ugruntowane” drugiego stopnia studiów.

Wykładowcy sformułowali od 2 do 24 (!) efektów w jednej kategorii (najwięcej dotyczy wiedzy). Najbardziej rozdrobnione (zoperacjonalizowane) efekty towarzy-

szyły studenckim praktykom. Oczekiwane efekty nierzadko dotyczyły (zbyt) szeroko pojętej wiedzy, umiejętności czy kompetencji społecznych, bez ścisłego związku z treściami gerontologicznymi. Miały charakter postulatywny, czasem niemierzalny. Odnosiły się do znajomości pojęć, koncepcji i teorii starości, specyfiki rozwoju społecznego człowieka starszego. Zakładały zdobycie umiejętności prowadzenia zajęć umożliwiających seniorom wypoczynek, konstruowania programów profilaktyki gerontologicznej, programów mobilizujących człowieka starszego do aktywnego życia i wzmacniających jego potencjał jednostkowy, programów wspomaganie osób starszych i ich rodzin etc.

Należy przypomnieć, że analizy były prowadzone w uniwersytetach, dlatego niepokoi niemal całkowity brak w opisie efektów kształcenia zagadnień dotyczących metodologii, poza nielicznymi wyjątkami, gdy np. w ramach zaliczenia przedmiotu oczekiwano przygotowania sprawozdania z wywiadu przeprowadzonego z osobą starszą lub gdy sylabus obejmował treści seminarium dyplomowego. Wśród zidentyfikowanych efektów kształcenia znalazły się: „Student jest świadomy istnienia etycznego wymiaru w badaniach naukowych”, „Student potrafi dokonać diagnozy wpływu zmian fizycznych, umysłowych, psychicznych i społeczno- kulturowych na zachowania ludzi starszych w codziennym życiu”, „Student diagnozuje sytuację bytową i potrzeby osób starszych w oparciu o dane empiryczne”, „Umie diagnozować potrzeby edukacyjne”.

Na uznanie zasługują efekty odnoszące się do metodyki działań w środowisku i instytucjach wsparcia. Są one konkretne i w większości mierzalne.

Kategoria „postawy” wyrażała się w dążeniu do społeczeństwa przyjaznego osobom starszym, do przeciwstawienia się ageizmowi i szkodliwym społecznym uprzedzeniom: „Student jest uwrażliwiony na problemy edukacji ukierunkowanej na starość i przygotowany, we współpracy z innymi studentami, do udzielania edukacyjnego wsparcia osobom dorosłym i starszym, w instytucjach i poza nimi, sprzyjającego pomyślnemu starzeniu się”.

Wniosek dotyczący weryfikacji efektów kształcenia wskazuje na różnorodność i dowolność wymagań zaliczeniowych i egzaminacyjnych wykładowców. Zazwyczaj konwersatoria, ćwiczenia i praktyki kończyły się zaliczeniem na ocenę, a cały kurs przedmiotowy egzaminem. Rzadziej występowało zaliczenie zwykłe (np. praktyki). W ocenianiu wykorzystywane były różnorakie formy, metody, zadania. Poza egzaminami ustnymi i pisemnymi, kolokwiami, studenci mieli obowiązek opracowania prezentacji na podstawie literatury przedmiotu, przedstawienia projektu, napisania eseju, opracowania raportu z wywiadu z osobą starszą na zadany temat, przedstawienia sprawozdania w wizytowanej placówce etc.

Wymiar punktów ECTS dla poszczególnych przedmiotów gerontologicznych był zróżnicowany i wynosił od 1 do 6 punktów, najczęściej 3 lub 2 punkty.

Literatura przedmiotu

Literatura ujęta w sylabusach przedmiotów gerontologicznych była różnorodna⁶. Były to pozycje książkowe, o charakterze podręczników lub skryptów, monografii naukowych, artykułów z czasopism i tekstów mieszczących się w publikacjach wieloautorskich. Nie brakowało portali internetowych dotyczących problematyki gerontologicznej. Autorzy sylabusów powoływali się również na akty prawne regulujące kwestie związane z opieką nad ludźmi starszymi, polityką senioralną oraz pracą socjalną z ludźmi starszymi i formami pomocy społecznej świadczonymi na rzecz osób starszych. Zakres tematyczny bibliografii miał charakter interdyscyplinarny, z dominacją opracowań naukowych wykonanych przez znawców problematyki z zakresu gerontologii, w tym zwłaszcza gerontologii społecznej.

Wśród występujących w sylabusach publikacji książkowych znalazły się te z lat 80. i 90. XX w. oraz z pierwszej dekady XXI wieku. Reprezentowały one dorobek następujących dyscyplin naukowych: pedagogika, psychologia, polityka społeczna, socjologia. Zalecane były też publikacje o charakterze metodycznym oraz z obszaru medycyny i rehabilitacji, jak i – rzadko – dotyczące aktywności fizycznej.

Wśród pozycji bibliograficznych z kategorii monografii napisanych przez reprezentantów pedagogiki znalazły się następujące pozycje: Anna Leszczyńska-Rejchert, *Człowiek starszy i jego wspomaganie: w stronę pedagogiki starości*, Olsztyn 2006 [13 x]; Artur Fabiś, Joanna K. Wawrzyniak, Agata Chabior, *Ludzka starość. Wybrane zagadnienia gerontologii społecznej*, Kraków 2015, 2017, 2019 [10 x]; Zofia Szarota, *Starzenie się i starość w wymiarze instytucjonalnego wsparcia*, Kraków 2010 [9 x]; po sześć razy: Remigiusz J. Kijak, Zofia Szarota, *Starość. Między diagnozą a działaniem*, Warszawa 2013; Zofia Szarota, *Gerontologia społeczna i oświatowa*, Kraków 2004; po cztery razy: Jerzy Halicki, *Obrazy starości rysowane przeżyciami seniorów*, Białystok 2010; *Wybrane problemy osób starszych*, Anna Nowicka (red.), Kraków 2006; Beata Ziębińska, *Uniwersytety Trzeciego Wieku, jako instytucje przeciwdziałające marginalizacji osób starszych*, Katowice 2010; Iwona Mandrzejewska-Smół, *Aktywność edukacyjna i zawodowa osób w wieku emerytalnym w perspektywie pomyślnego starzenia się. Diagnoza wybranych problemów*, Bydgoszcz 2018; po trzy razy: Adam A. Zych, *Leksykon gerontologii społecznej*, Kraków 2011; *Encyklopedia starości, starzenia się i niepełnosprawności*, Adam A. Zych (red.), Katowice 2017; Anna Zawada, Łukasz Tomczyk, *Seniorzy w środowisku lokalnym*, Katowice 2013; Agata Chabior, *Wspomaganie procesu pomyślnego starzenia się u ludzi starych. Między powinnością a profesją*, Kraków 2017; Adam A. Zych, *Człowiek wobec starości, Szkice z gerontologii społecznej*,

6 Dane, na podstawie których dokonano analizy bibliografii uwzględnionej w kartach przedmiotów nie są kompletne, ponieważ nie wszyscy autorzy sylabusów zamieścili w nich literaturę. W większości przypadków podawano oddzielnie literaturę obowiązkową i literaturę uzupełniającą, w niektórych wpisywano tylko określenie literatura. Wobec tego analizie poddano literaturę obowiązkową i literaturę uzupełniającą łącznie.

Katowice 1999; po dwa razy: *Zostawić ślad na ziemi*, Małgorzata Halicka, Jerzy Halicki (red.), Białystok 2006; Olga Czerniawska, *Drogi i bezdroża andragogiki i gerontologii*, Łódź 2000; Agata Kowgier, *Życie intymno-emocjonalne osób starszych*, Kraków 2010; *Aktywizacja, rozwój, integracja – ku niezależnej starości*, Zofia Szarota (red.), Kraków 2011; Agata Chabior, *Aktywizacja i aktywność ludzi w okresie późnej dorosłości*, Kielce 2011; *Wybrane formy opieki i pomocy dla seniorów*, Elżbieta Kościńska (red.), Bydgoszcz 2013; Agata Chabior, Artur Fabiś, Joanna Wawrzyniak, *Starość i starzenie się w perspektywie pracy socjalnej*, Warszawa 2014; *Obiektywny i subiektywny wymiar starości*, Elżbieta Dubas, Marcin Muszyński (red.), Łódź 2016.

Powtarzające się publikacje o charakterze metodycznym to: *Koncepcje i praktyka działania społecznego w pracy socjalnej* pod red. Ewy Kantowicz, Olsztyn 2011 [2 x] oraz Lucyna Kozaczuk, *Terapia zajęciowa w domach pomocy społecznej*, Katowice 1999 [2 x].

W sylabusach polecane były publikacje z zakresu psychologii, wśród nich najczęściej książka Stanisławy Steuden, *Psychologia starzenia się i starości*, Warszawa 2014, 2012, 2011 [12 x]; po dwa razy: Charlotte Bühler, *Bieg życia ludzkiego*, Warszawa 1999; *Psychologiczne portrety człowieka: praktyczna psychologia rozwojowa*, Anna Brzezińska (red.), Gdańsk 2010, 2005; Ian Stuart-Hamilton, *Psychologia starzenia się: wprowadzenie*, Poznań 2006; Robert D. Hill, *Pozytywne starzenie się. Młodzi duchem w jesieni życia*, Warszawa 2009.

W zaleceniach znalazły się też tytuły z zakresu polityki społecznej, wśród nich bardzo często polecany jest podręcznik: Barbara Szatur-Jaworska, Piotr Błędowski, Małgorzata Dziegielewska, *Podstawy gerontologii społecznej*, Warszawa 2006 [15 x]. Wykorzystywane były też inne publikacje, np.: Piotr Błędowski, *Lokalna polityka społeczna wobec ludzi starych*, Warszawa 2002 [3 x]; Elżbieta Trafiałek, *Innowacyjna polityka senioralna. Między ageizmem, bezpieczeństwem socjalnym i active ageing*, Toruń 2016 [2 x]. W kartach przedmiotów gerontologicznych odnaleźć można było publikacje książkowe autorstwa socjologów, jak na przykład: Beata Tobiasz-Adamczyk, *Przemoc wobec osób starszych*, Kraków 2009 [3 x].

Autorzy sylabusów czasami oczekiwali znajomości zagadnień z obszaru medycyny i rehabilitacji, jak i dotyczących aktywności fizycznej: Małgorzata Merska, *Znaczenie aktywności ruchowej dla osób w starszym wieku*, Warszawa 2010 [2 x].

Niektóre książki pozostają w spisach literatury zalecanej pomimo wielu lat, jakie upłynęły od ich napisania. Wskazuje to na ich ponadczasowy charakter.

W sylabusach polecane są naukowe artykuły, m.in. z takich czasopism, jak: „EXLIBRIS Biblioteka Gerontologii Społecznej/Polish Social Gerontology Journal”, „Rocznik Andragogiczny”, „Pedagogika Społeczna”, „Na Temat”, „Praca Socjalna”, „Wspólne Tematy”.

W kartach analizowanych przedmiotów odnaleźć można było teksty z publikacji wieloautorskich oraz ze słownikowych i encyklopedycznych opracowań. Najczęściej pojawiające się publikacje z tych kategorii zostały opracowane przez takich znawców problematyki jak: Adam A. Zych, Elżbieta Dubas, Zofia Szarota, Jerzy Halicki, Stanisła-

wa Steuden, Leon Dyczewski, Małgorzata Dzięgielewska, Renata Konieczna-Woźniak, Marcin Muszyński, Stanisław Kowalik, Anna Leszczyńska-Rejchert.

Biorąc pod uwagę ogół pozycji bibliograficznych zawartych w analizowanych sylabusach, to można stwierdzić, że spośród publikacji napisanych przez reprezentantów nauk pedagogicznych najczęściej wykorzystywane były opracowania Zofii Szaroty (27 x); Agaty Chabior (21 x); Małgorzaty Dzięgielewskiej (19 x); Adama A. Zycha (18 x); Artura Fabisia (17 x); Joanny K. Wawrzyniak (16 x), Jerzego Halickiego (14 x); Anny Leszczyńskiej-Rejchert (14 x), Olgi Czerniawskiej (8 x); Elżbiety Dubas (8 x). Spośród przedstawicieli innych nauk najczęściej zalecane były teksty Barbary Szatur-Jaworskiej (19 x); Piotra Błędowskiego (19 x); Stanisławy Steuden (16 x); Piotra Szukalskiego (8 x).

Dyskusja wyników

Uwzględniając założenia i postulaty krajowej, europejskiej i globalnej polityki społecznej wobec procesu starzenia się ludności należy stwierdzić, że stałą cechą polskiego krajobrazu edukacji gerontologicznej jest brak dobrze zorganizowanej i spójnej „kultury” zorientowanej na holistyczne przygotowanie do etapu starości nie tylko obecnego starszego pokolenia, ale również przyszłego starszego pokolenia (Szarota, Perek-Białas, 2016).

W naukowym piśmiennictwie zaznaczony jest wątek dotyczący istoty geragogiki, rozumianej jako: „(...) obszar gerontologii i nauk o wychowaniu, który obejmuje teorię i praktykę z wszystkimi problemami, treściami kształcenia i procesami kształcenia, związanymi ze starzeniem się i starością” (Wingchen 2004, s. 52) (zob. Fabiś, Tomczyk, 2016, s. 182). Zgodnie z definicyjnym ujęciem jest to nauka, która diagnozuje potrzeby, określa zainteresowania, zdolności i umiejętności starszych ludzi, analizuje przebieg i efekty proponowanych form organizacyjnych. „Przedmiotem zainteresowania tej dyscypliny jest również kształcenie geragogów, jako specjalistów wspierających samorealizację seniorów” (Dubas, 2008).

Z końcem lat 90. XX wieku Zofia Szarota (1997b) podjęła prekursorskie badania nad stanem kształcenia kadr gerontologicznych dla potrzeb nowoczesnego systemu pomocy społecznej. Diagnoza miała na celu rozpoznanie potrzeb edukacyjnych pracowników sektora pomocowego oraz rozpoznanie treści kształcenia gerontologicznego ówczesnie realizowanego w obszarze edukacji akademickiej. Badania dowiodły, że potrzeby w tym zakresie są ogromne, a oferta bardzo skromna. Wyniki badań zostały opublikowane w kilku periodykach (Szarota 1997a, 1998, 1999). Spotkały się one z zainteresowaniem i życzliwą refleksją innych autorów (np. Frąckiewicz, 2002).

Jak wynika z diagnozy, uczelniami które wówczas na kierunku pedagogika prowadziły treści gerontologiczne, były: Uniwersytet Gdański, UMCS w Lublinie, Uniwersytet Łódzki, Uniwersytet Opolski, Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Uniwersytet Wrocławski, Wyższe Szkoły Pedagogiczne (dzisiaj Uniwersytety) w Bydgoszczy, Kielcach, Krakowie i Olsztynie (Szarota 1999, s. 16).

W roku 2000 z inicjatywy i pod redakcją Olgi Czerniawskiej i Elżbiety Woźnickiej zostały opublikowane Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej, nr 7 pod tytułem „Gerontologia” (Czerniawska, Woźnicka (red.), 2000). Była to swoista monografia programów akademickiego kształcenia gerontologicznego realizowanego w polskich uniwersytetach i uczelniach pedagogicznych. Praca umożliwiała porównanie zakresu kształcenia, form, treści i rozwiązań metodycznych w poszczególnych ośrodkach akademickich i zachowała wartość poznawczą i metodyczną. Rozważaniom na temat kształcenia gerontologicznego poświęcone były kolejne prace teoretyczne i badawcze, wśród których na wskazanie zasługuje jeden z numerów „Chowanny” - tom pod tytułem „Edukacja wobec starości – tradycja i współczesność”, z 22 (33), 2009.

W tamtym czasie nie istniały kierunki czy specjalności, ukończenie których byłoby równoznaczne z uzyskaniem kompetencji do wykonywania zawodu geragoga, gerontologa, specjalisty ds. osób starszych.

Namysł i badania nad kondycją edukacji gerontologicznej, jak to pokazały wcześniejsze rozważania, towarzyszą rozwojowi gerontologii jako subdyscypliny nauki z większą bądź mniejszą siłą akcentowania. W ramach mikroprojektu badawczego Zofia Szarota i Jolanta Perek-Białas podjęły próbę rozpoznania kierunków pozaformalnej edukacji gerontologicznej. Wyniki wskazały, że kształcenie policealne i podyplomowe prowadzi do zdobycia kwalifikacji w zawodach i specjalnościach z dziedziny nauk społecznych i o zdrowiu, z których wymienić należy wybrane zawody bądź specjalności, takie jak: gerontopedagog (geragog), gerontolog społeczny, doradca geragogiczny w poradnictwie życiowym, organizator usług socjalnych, asystent rodziny, mediator socjalny, asystent socjalny, asystent osoby starszej (asystent seniora), asystent czasu wolnego, animator społeczności lokalnej itp., opiekunka środowiskowa, asystent osoby z niepełnosprawnością, asystent opieki instytucjonalnej, opiekun medyczny, opiekun w domu pomocy społecznej (zawody w resorcie pomocy społecznej, poziom policealny) (Szarota, Perek-Białas, 2016).

Czynności geragoga polegać powinny na wypełnianiu roli diagnosty potrzeb osób starszych, doradcy, pośrednika, animatora i organizatora ich życiowej aktywności, oraz, jak ujęła to Elżbieta Dubas (2008, 2016), *towarzyszenia* w życiu starszemu człowiekowi.

Podsumowanie – rekomendacje dla praktyki edukacyjnej

Polska znajduje się w grupie państw o silnej tendencji demograficznego starzenia się. Zachodzące procesy starzenia się społeczeństwa nakazują podjęcie refleksyjnego namysłu nad wektorami polityki społecznej i edukacyjnej wobec osób starych, starości jako społecznego zjawiska, starzenia się i starości jako fazy życia. Przyszłość bez wątplenia przyniesie nowe wyzwania, które będą musieli podjąć najstarsi członkowie społeczeństwa. Ich elastyczna, pomyślna adaptacja do zmian determinowana będzie pozytywną postawą względem całożyciowego uczenia się, idei *lifelong learning*, przy-

chylności dla procesów reorientacji i readaptacji zawodowej, dążenia do asymilacji i pełnej partycypacji społecznej. Promowana przez Unię Europejską koncepcja *healthy ageing* stawia kolejne wyzwania, nie tylko rządowi, ale także edukatorom, specjalistom w zakresie gerontologii edukacyjnej i edukacji gerontologicznej. Należy dążyć do zmiany wyrażającej się w dopasowaniu oferty edukacyjnej do przemian demograficznych i nowej jakości potrzeb społecznych.

Zdiagnozowana rzeczywistość edukacyjna oraz praktyka życia społecznego pokazują, że należy zmierzać w kierunku kształcenia dla potrzeb rynku pracy, które będą definiowane skutkami demograficznego starzenia się społeczeństw. Zatem za cenne i wzorcowe uznać należy kształcenie gerontologiczne realizowane w obrębie specjalności (Gerontologia społeczna – UJK Kielce, Geragogika – UHP im. Jana Długosza w Częstochowie, Opiekun osoby starszej i niepełnosprawnej – UPH w Siedlcach), bo na to zdecydowanie wskazują sylwetki absolwenta. Jak pokazały badania, wieloobszarowość kształcenia w ramach specjalności i – jak można przyszłościowo zakładać – kierunku studiów, daje możliwość odnalezienia się na rynku pracy.

Tradycyjna periodyzacja ludzkiego życia na etapy uczenia się, pracy i emerytury przestaje być zasadna (por. *Green Paper on Ageing*, 2021). Współcześnie możliwe jest równoległe lub naprzemienne uczenie się i pracowanie, możliwe jest uczenie się na emeryturze, możliwe są powroty do aktywności zawodowej. Dlatego coraz bardziej istotne staje się przygotowanie zawodowe specjalistów zarządzających wiekiem na rynku pracy, doradców ekonomicznych i emerytalnych, animatorów czasu wolnego osób starszych, profesjonalistów w zakresie zdrowia i usług opiekuńczych, popularyzatorów wiedzy zawodów, których istnienia nawet się jeszcze nie domyślamy.

Wobec powyższego osoby odpowiedzialne za działalność dydaktyczną we wszystkich polskich uniwersytetach powinny podjąć dogłębny namysł nad ofertą edukacyjną z zakresu gerontologii na kierunku pedagogika. Wskazane jest, aby studenci pedagogiki mieli możliwość wyboru specjalności geragogika. Niektóre polskie uniwersytety oferują specjalność z tego zakresu lub zbliżoną, ale z uwagi na brak chętnych te specjalności nie są realizowane. Jedną z najważniejszych przyczyn tego stanu rzeczy jest brak zawodu geragoga, stąd należy postulować, aby taki zawód powstał i przebił się do społecznej świadomości jak najszybciej. Inne powody to niska świadomość społeczna na temat demograficznego starzenia się i wynikających stąd wielowymiarowych konsekwencji, jak i niewystarczający marketing uniwersytetów – na kierunku pedagogika najczęściej reklamowane są specjalności dotyczące najmłodszych pokoleń. W potocznym rozumieniu pedagog kojarzy się z osobą zajmującą się dziećmi i młodzieżą, rzadko identyfikowany jest z osobą, która wspomaga ludzi w wieku późnej dorosłości. Ten czynnik ma też zapewne znaczący wpływ na wybór specjalności na kierunku pedagogika, zwłaszcza na poziomie studiów pierwszego stopnia. Wskazane jest zatem zintensyfikowanie działań z zakresu edukacji gerontologicznej całego społeczeństwa (Leszczyńska-Rejchert, 2015, s. 24–25). W szkolnictwie wyższym na wielu kierunkach i specjalnościach (nie tylko w dziedzinie nauk społecznych) powinny być oferowane

różnorodne przedmioty gerontologiczne. Zwłaszcza nauki pedagogiczne muszą wyposażać swoich absolwentów w kompetencje gerontologiczne, czego efektem ma być merytoryczne i metodyczne przygotowywanie do pracy z osobami starszymi. W ramach przygotowania do podejmowania profesjonalnych działań o charakterze *stricte* pedagogicznym nie powinno brakować przedmiotów gerontologicznych. W dobie intensywnego starzenia się współczesnych społeczeństw, każdy pedagog powinien być wyposażony w wiedzę z zakresu gerontologii. Kompetencje gerontologiczne są niezbędne nie tylko geragogom, ale również pedagogom wszystkich specjalności, gdyż wielu z nich w swoich działaniach zawodowych będzie realizowało działania m.in. z zakresu edukacji do starości, a także reorientacji i readaptacji zawodowej oraz edukacji międzypokoleniowej. Gerontologia i geragogika to nauki dynamicznie rozwijające się. O geragogice i jej specjalnościach szeroko pisze A. A. Zych (2017, s. 183–190), natomiast polski dorobek z zakresu geragogiki opisali m.in. J. Halicki (2013, s. 9–18) i E. Dubas (2020, s. 143–167). Należy systematycznie analizować literaturę, na podstawie której realizowane są przedmioty gerontologiczne oraz dokonywać stosownej aktualizacji w oparciu o najnowsze podręczniki, skrypty i monografie naukowe, zwłaszcza te, które są opracowane przez geragogów.

Bibliografia

- Chabior, A., (2009) Społeczny wymiar kształcenia gerontologicznego – aspekt teoretyczno-praktyczny. *Chowanna – Edukacja wobec starości – tradycja i współczesność*, red. A. Stopińska-Pająk, 2 (33): 235–246.
- Czerniawska, O., Woźnicka, E. (red.) (2000), *Gerontologia. Zeszyty Naukowe WSHE*, 7 (12). *Debata Komisji na temat starzenia się społeczeństwa*, Komisja Europejska, Bruksela, 27 stycznia 2021, dostępne na: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/pl/ip_21_191, pobrano: 25.03.2021 r.
- Dubas, E. (2008), Edukacyjny paradygmat badawczy w geragogice. W: M. Kuchcińska (red.) *Edukacja do i w starości*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej, s. 45–65.
- Dubas, E. (2016), „Towarzystwo w drodze” jako przykład relacji geragogicznej. W: M. Halicka, J. Halicki, E. Kramkowska (red.), *Starość – poznać, przeżyć, zrozumieć*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, s. 297–311.
- Fabiś, A., Tomczyk Ł. (2016), Geragogika w ujęciu autorów niemieckojęzycznych. *Edukacja Dorosłych* 1: 181–188.
- Frąckiewicz, L. (2002), Monitoring i kształcenie gerontologiczne. W: Frąckiewicz L. (red.), *Polska a Europa. Procesy demograficzne u progu XXI wieku. Proces starzenia się społeczeństwa i jego wyzwania dla polityki społecznej*. Katowice: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, s. 27–38.
- Goujon, A., Jacobs-Crisioni C., Natale F., Lavallo C. (Eds), *The demographic landscape of EU territories: challenges and opportunities in diversely ageing regions*, EUR 30498 EN, Pu-

- blications Office of the European Union, Luxembourg, 2021, ISBN 978-92-76-27239-7, doi:10.2760/658945, JRC123046
- Green Paper on Ageing: Fostering solidarity and responsibility between generations* (2021), Komisja Europejska, Bruksela. https://ec.europa.eu/info/files/green-paper-ageing-fostering-solidarity-and-responsibility-between-generations_en
- Halicki, J. (2013), Edukacja osób starszych w Polsce – jej wymiar teoretyczny i praktyczny. *Edukacja Dorosłych*, 2: 9–18.
- Leszczyńska-Rejchert, A. (2009), Geragogika jako subdyscyplina pedagogiczna – założenia i formy realizacji. *Chowanna – Edukacja wobec starości – tradycja i współczesność*, red. A. Stopińska-Pająk, 2 (33): 225–234.
- Leszczyńska-Rejchert, A. (2015), Wyzwania edukacyjne wynikające ze starzenia się społeczeństwa polskiego. W: A. Leszczyńska-Rejchert, L. Domańska, E. Subocz (red.), *Seniorzy w pryzmacie koncepcji „Społeczeństwo dla wszystkich kategorii wieku”*. Olsztyn: Wyd. Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, s. 17–33.
- Szarota, Z. (1997a), Kształcenie gerontologiczne – diagnoza stanu aktualnego. W: Z. Brańka (red.), *Wybrane problemy opieki i wychowania*. Kraków: Oficyna Wydawnicza TEXT, s. 148–170.
- Szarota, Z. (1997b), rozprawa doktorska pt. *Kształcenie gerontologiczne dla potrzeb nowoczesnego systemu pomocy społecznej*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie. Wydział Pedagogiczny. Praca napisana pod kierunkiem prof. zw. dr. hab. Józefa Kuźmy, <https://rep.up.krakow.pl/xmlui/handle/11716/2019>
- Szarota, Z. (1998), Projekt kształcenia gerontologicznego. *Edukacja Dorosłych*, 3: 49–64.
- Szarota, Z. (1999), Gerontologia w programach akademickiego kształcenia pedagogicznego. *Gerontologia Polska*, 7 (3–4): 13–20.
- Szarota, Z., Perek-Białas, J., (2017), Four Types of Gerontological Education in Poland: the Current Situation and Needs for Future. *Studia Edukacyjne*, 4 (46): 197–214, DOI: 10.14746/se.2017.46.13
- WHO 2020, *Ageing: Healthy ageing and functional ability*, dostępne na: <https://www.who.int/westernpacific/news/q-a-detail/ageing-healthy-ageing-and-functional-ability>, pobrano: 20.05.2021 r.
- Zych, A. A. (2017), W kierunku geragogiki inicjacyjnej, inkluzyjnej, integracyjnej. W: B. Zawadzka, T. Łączek (red.), *Pedagogika zdrowia w teorii i praktyce*. Kielce: Wyd. Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, s. 183–190.
- Zych, A.A., Bartel R. (1988), *Zur lebenssituation älterer Menschen in Polen und in der Bundesrepublik Deutschland - eine komparative Survey-Studie (Sytuacja życiowa ludzi starszych w Polsce i RFN)*. Giessen.